

Лекція 2-А. Базові джерела міжнародного гуманітарного права (міжнародний рівень)

Оскільки в Україні діє воєнний стан та відбувається міжнародний збройний конфлікт, застосовуються базові джерела міжнародного гуманітарного права, а також внутрішнє законодавство, яке закріплює їх імплементацію. Розпочнемо дослідження цього питання саме з джерел міжнародного гуманітарного права на наднаціональному рівні.

Женевські конвенції XIX ст. є основою сучасного міжнародного гуманітарного права. Вони були ухвалені після Другої світової війни та замінили попередні міжнародні акти, розширивши і конкретизувавши захист жертв війни. Конвенції набули універсального характеру, оскільки їх ратифікувала майже кожна держава світу, включно з Україною.

Перша Женевська конвенція стосується поліпшення становища поранених і хворих у діючих арміях. Вона передбачає, що поранені й хворі військовослужбовці мають право на захист та медичну допомогу незалежно від того, на чиєму боці вони воювали. Забороняється їх убивати або залишати без допомоги. Медичний персонал, шпиталі, санітарні формування та транспорт отримують особливий захист і не можуть бути об'єктом нападів.

Посилання на Першу Женевську конвенцію на веб-порталі Верховної Ради України: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text

Друга Женевська конвенція поширює аналогічні правила на поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії зі складу збройних сил на морі. Вона передбачає захист морських шпиталів, суден, що займаються евакуацією поранених, і забороняє будь-які дії, що можуть загрожувати життю потерпілих на морі. Ця конвенція закріплює принцип гуманного ставлення і порятунку осіб, які вже не беруть участі в бойових діях.

Посилання на Другу Женевську конвенцію на веб-порталі Верховної Ради України: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text

Третя Женевська конвенція регулює поведінку з військовополоненими. У ній закріплено, що військовополонені мають право на повагу до честі та гідності, забороняються катування, приниження, примус до роботи, небезпечної для життя. Полонені мають право підтримувати зв'язок із родиною через листування, а також користуватися правом на релігійну практику. Конвенція зобов'язує державу, що утримує полонених, забезпечувати їх належними умовами проживання та харчування.

Посилання на Третю Женевську конвенцію на веб-порталі Верховної Ради України: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text

Четверта Женевська конвенція стосується захисту цивільного населення під час війни. Вона стала новаторською, оскільки вперше міжнародне право надало широкі гарантії саме мирним жителям, які опинилися у зоні воєнних дій або на окупованих територіях. Конвенція забороняє вбивства, катування, депортації, колективні покарання, взяття заручників. Вона гарантує право цивільних на гуманне ставлення, доступ до медичної допомоги та захист від будь-яких форм дискримінації.

Посилання на Четверту Женевську конвенцію на веб-порталі Верховної Ради України: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

Значення всіх Женевських конвенцій полягає в тому, що вони встановили мінімальні стандарти захисту людини **в умовах війни**. Вони охоплюють усі категорії осіб, які особливо потерпають у воєнний час: поранених і хворих військових, моряків, військовополонених та цивільне населення. Положення конвенцій стали основою для розвитку подальших міжнародних договорів, зокрема Додаткових протоколів 1977 року.

У сучасних умовах для України ці документи мають особливу актуальність. Під час міжнародного збройного конфлікту з росією Женевські конвенції застосовуються як до військовослужбовців Збройних Сил України, так і до цивільного населення, що перебуває на тимчасово окупованих територіях або в районах бойових дій. Фіксовані випадки воєнних злочинів — убивства мирних мешканців, катування військовополонених, руйнування цивільних об'єктів — свідчать про порушення цих конвенцій, що розслідуються міжнародними та національними судами.

Женевські конвенції стали правовою основою гуманізації війни, адже вони підкреслюють, що навіть у найжорсткіших умовах воєнних конфліктів існують межі допустимого, і права людини повинні залишатися під захистом.

Окрім власне женевських конвенцій, які ми з вами розглянули, до міжнародних джерел гуманітарного права відносяться також додаткові протоколи.

Додаткові протоколи 1977 року до Женевських конвенцій стали важливим етапом розвитку міжнародного гуманітарного права. Вони були прийняті 8 червня 1977 року в м. Женеві та мали на меті розширити і конкретизувати положення вищезазначених чотирьох Женевських конвенцій 1949 року. Протоколи регламентують захист жертв збройних конфліктів,

визначають правила ведення воєнних дій та посилюють захист цивільного населення.

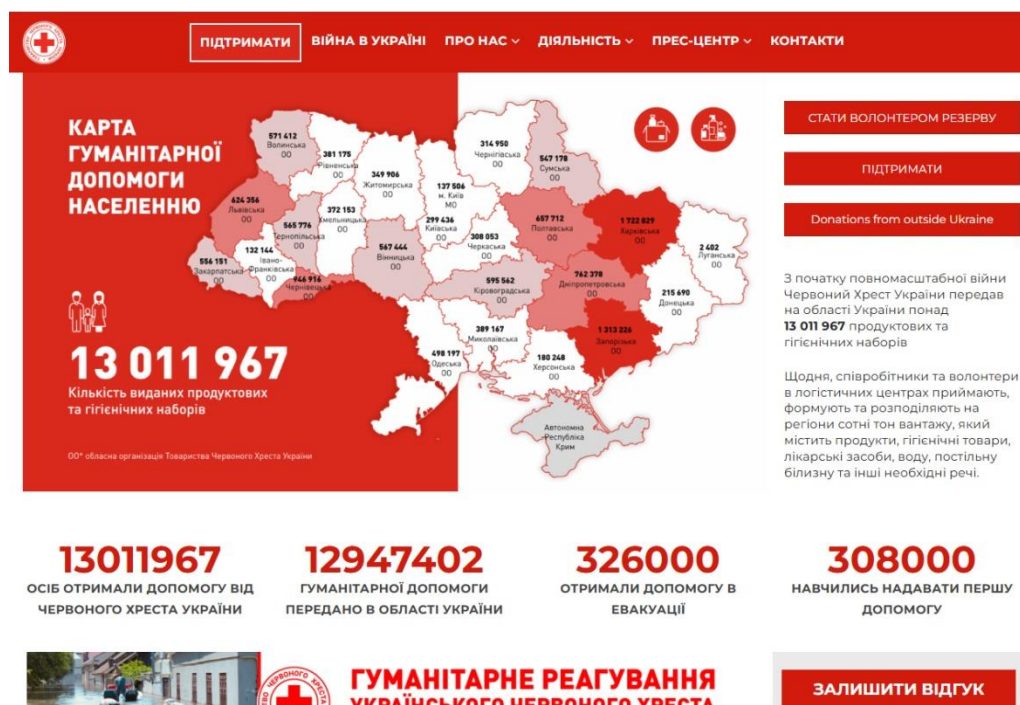
Розглянемо ці всі протоколи більш детально.

Перший додатковий протокол стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів. Він закріплює заборону нападів на цивільне населення, заборону колективних покарань, актів терору. Значно розширюється поняття комбатанта: до нього відносять не лише військовослужбовців регулярних армій, а й членів організованих рухів опору, якщо вони дотримуються правил гуманітарного права. Протокол також обмежує методи і засоби ведення війни, забороняючи атаки не-вибіркового характеру та застосування зброї, що може призвести до надмірних страждань.

Окремий акцент у Першому додатковому протоколі зроблено на захист об'єктів, небезпечних для цивільного населення, таких як дамби, атомні електростанції, гідроспоруди. Особлива увага приділяється медичному персоналу, санітарним формуванням та транспорту, які повинні мати гарантії безпеки. Також закріплюється важлива роль Міжнародного комітету Червоного Хреста у нагляді за дотриманням норм протоколу. Для України цей документ має ключове значення, оскільки застосовується саме у випадках міжнародних збройних конфліктів, тобто у війні з росією.

Веб-сайт Міжнародного комітету Червоного Хреста в Україні:

<https://redcross.org.ua/>

Посилання на Перший додатковий протокол на веб-порталі Верховної Ради України: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

Другий додатковий протокол стосується захисту жертв місцевих або локальних збройних конфліктів. Він спрямований на ситуації, коли бойові дії відбуваються всередині держави між її збройними силами та організованими збройними угрупованнями.

У ньому передбачено розширений захист цивільних осіб, заборону насильства, тортур, терору, колективних покарань і депортацій. Забороняються атаки на цивільні об'єкти, особливо ті, що необхідні для виживання населення – продовольство, вода, житло. Особливу увагу приділено гарантіям для осіб, позбавлених волі: вони можуть бути притягнуті до відповідальності лише на підставі рішення справедливого суду, з дотриманням усіх гарантій правосуддя. У контексті України положення цього протоколу мали значення під час бойових дій на Донбасі у 2014–2021 роках, коли конфлікт мав ознаки як міжнародного, так і локального.

Посилання на Другий додатковий протокол на веб-порталі Верховної Ради України: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text

Варто згадати й про **Третій додатковий протокол 2005 року**, який не входить у число документів 1977 року, але є важливим доповненням до Женевських конвенцій. Він передбачає використання нової нейтральної емблеми – Червоного кристалу, поряд із Червоним Хрестом і Червоним Півмісяцем. Україна також його ратифікувала.

Посилання на Третій додатковий протокол на веб-порталі Верховної Ради України: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g74#Text

Значення додаткових протоколів 1977 року полягає в тому, що вони значно гуманізували право війни. Протокол I посилює захист жертв міжнародних збройних конфліктів, тоді як Протокол II забезпечує захист у випадках внутрішніх конфліктів. Обидва документи доповнили Женевські конвенції 1949 року та пристосували їх до нових умов ведення воєнних дій, характерних для другої половини XX століття та сучасності.

Для України ці документи мають практичне значення.

Протокол I застосовується безпосередньо у зв'язку з міжнародною агресією проти нашої держави, тоді як Протокол II частково діяв у ситуаціях збройного протистояння з внутрішніми збройними угрупованнями, які підтримувалися іншою державою. Разом ці документи демонструють прагнення міжнародної спільноти встановити більш чіткі стандарти захисту людської гідності навіть у найжорсткіших умовах війни.

Окрім женевських конвенцій та відповідних протоколів до них, потрібно також звернути увагу на Гаазькі конвенції 1899 та 1907 років.

Гаазькі конвенції 1899 та 1907 років стали першими масштабними міжнародними договорами, що закріпили правила ведення війни та обмежили використання певних засобів і методів ведення воєнних дій. Вони були ухвалені на двох міжнародних мирних конференціях у Гаазі, скликаних за ініціативи Російської імперії, і мали на меті зменшити жорстокість воєн та встановити правила поведінки держав у збройних конфліктах.

Перша Гаазька конференція відбулася у 1899 році та ухвалила низку важливих документів. Основним з них стала Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі. Вона містила правила стосовно поводження з цивільним населенням, захисту приватної власності, охорони культурних цінностей і релігійних установ під час війни. Було проголошено принципи, що війна має вестися не проти цивільних осіб, а лише проти збройних сил противника. Окремі положення забороняли використання отруйної зброї, куль, які розриваються в тілі, а також передбачали дотримання принципу гуманності.

Друга Гаазька конференція відбулася у 1907 році й прийняла ще ширший пакет документів. Її основною новелою стало розширене регулювання ведення війни як на суходолі, так і на морі. Була ухвалена нова редакція Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі, яка уточнила норми щодо окупації територій, захисту цивільного населення та обов'язків держав-окупантів. Окремі конвенції регулювали права і обов'язки нейтральних держав під час війни, правила морської блокади, захоплення суден, мінування морських шляхів. Заборонялося руйнування міст без воєнної необхідності, бомбардування цивільних об'єктів, а також зобов'язувалося забезпечувати гуманне ставлення до військовополонених.

Посилання на розширений варіант Гаазької конвенції 1907 року на веб-порталі Верховної Ради України:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text

Гаазькі конвенції вперше закріпили принцип, що не всі засоби ведення війни є дозволеними. Було офіційно визнано, що навіть у війні існують межі допустимого, і застосування певних видів зброї чи методів має бути заборонене як негуманне. Водночас важливою новелою стало визначення обов'язків окупаційної влади, яка повинна дбати про порядок і забезпечувати населення окупованих територій, не порушуючи їхніх основних прав.

Хоча обидві конференції не змогли досягти повної згоди щодо обмеження озброєнь, їх значення для розвитку міжнародного гуманітарного права було

дуже великим. Вони заклали правову основу для подальших Женевських конвенцій та Додаткових протоколів. Частина норм Гаазьких конвенцій згодом набула статусу міжнародного звичаєвого права, тобто стала обов'язковою навіть для тих держав, які не підписали документи. Для сучасної України Гаазькі конвенції мають значення як джерело міжнародного гуманітарного права, що діє під час збройного конфлікту з росією. Їхні положення застосовуються до питань захисту цивільного населення на окупованих територіях, до обмеження методів ведення війни, а також до забезпечення дотримання прав нейтральних держав у Чорному морі.

Таким чином, Гаазькі конвенції 1899 і 1907 років стали першим системним кроком міжнародного співтовариства у напрямку правової регламентації війни. Вони започаткували концепцію гуманізації збройних конфліктів і створили базу для подальшого розвитку міжнародного гуманітарного права. В подальшому вони стали основою для Женевських конвенцій 1949 року.

Наприкінці нам потрібно звернути увагу ще на декілька документів, які також були прийняті пізніше, ніж Женевські конвенції, але також мають пряме відношення до норм міжнародного гуманітарного права.

Це, відповідно, є наступні міжнародні документи: *а)* Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї (1980 р.); *б)* Конвенція про заборону хімічної зброї (1993 р.); *в)* Римський статут Міжнародного кримінального суду (1998 р.).

Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї була ухвалена у 1980 році в Женеві та має офіційну назву "Конвенція про певні види звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають не-вибіркову дію". Її метою є обмеження використання зброї, що завдає надмірних страждань або небезпечно діє проти цивільних осіб. Конвенція є рамковим договором і містить кілька протоколів, які конкретизують заборони.

До протоколів входять: заборона використання зброї з уламками, що не виявляються у тілі рентгеновським випромінюванням; заборона застосування мін-пасток та інших пристроїв проти цивільних; обмеження використання запальної зброї; регулювання застосування мін, мін-пасток і саморобних вибухових пристроїв; а також обмеження на застосування лазерної зброї, здатної викликати постійну сліпоту. Згодом до Конвенції додавалися нові протоколи, що враховували розвиток військових технологій.

Україна є учасником цієї Конвенції і відповідних протоколів. В умовах сучасної війни особливе значення мають положення щодо заборони не-вибіркових атак, використання мін-пасток у цивільних районах, а також заборона застосування зброї, що завдає надмірних страждань. Такі норми спрямовані на захист цивільного населення і на збереження гуманітарних принципів навіть під час бойових дій.

Посилання на Конвенцію про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї на офіційному веб-порталі Верховної Ради України: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_266#Text

Конвенція про заборону хімічної зброї була підписана у 1993 році та набула чинності у 1997 році. Вона є універсальним договором, який повністю забороняє розробку, виробництво, накопичення, передачу і застосування хімічної зброї. Кожна держава-учасник зобов'язана знищити наявні запаси хімічної зброї та виробничі потужності під контролем міжнародних інспекторів. Для контролю за виконанням положень Конвенції була створена спеціальна міжнародна установа – Організація із заборони хімічної зброї, яка проводить перевірки, інспекції і звітує про стан роззброєння. Значення цього документа полягає в тому, що вперше на міжнародному рівні встановлено абсолютну заборону на цілий клас зброї масового знищення.

Особливу актуальність Конвенція має і для України. Наша держава є учасницею договору та зобов'язалася не виробляти і не зберігати хімічну зброю. У контексті сучасних воєнних дій важливим є моніторинг можливого використання хімічних агентів проти цивільного населення або військових, що розглядається як воєнний злочин.

Посилання на Конвенцію про заборону хімічної зброї на офіційному веб-порталі Верховної Ради України:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_182#Text

Конвенція про заборону хімічної зброї 1993 року та Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї 1980 року є ключовими міжнародними договорами, що встановлюють обмеження у використанні певних категорій озброєння. Їхня поява пов'язана з необхідністю більшої гуманізації війни та заборони застосування зброї, яка завдає надмірних страждань людині або має не-вибірковий характер.

Обидві конвенції – 1993 і 1980 років – демонструють прагнення міжнародної спільноти обмежити застосування зброї, яка несе надмірні загрози людині. Вони є важливою складовою системи міжнародного гуманітарного права, поряд із Женевськими та Гаазькими конвенціями, і підкреслюють, що

навіть у війні існують засоби та методи, які мають бути категорично заборонені.

Наостанок нам необхідно звернути увагу на Римський статут Міжнародного кримінального суду, тобто на документ, який визначає саме воєнні злочини та механізми відповідальності за них.

Римський статут Міжнародного кримінального суду був ухвалений 17 липня 1998 року в Римі на дипломатичній конференції ООН. Він став основоположним документом, який створив перший постійний міжнародний кримінальний суд. Метою Статуту було забезпечення притягнення до відповідальності осіб, винних у найтяжчих злочинах, що становлять загрозу для міжнародного миру та безпеки людства.

Римський статут визначає юрисдикцію Міжнародного кримінального суду та перелік злочинів, які підпадають під його розгляд. До них належать: злочин геноциду, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочин агресії. Таким чином, суд зосереджується саме на діяннях, що мають глобальний вплив і часто залишаються безкарними у межах національних правових систем.

Злочин геноциду означає дії, вчинені з наміром знищити повністю або частково національну, етнічну, расову чи релігійну групу. Злочини проти людяності включають вбивства, поневолення, депортацію, катування, переслідування з політичних чи етнічних мотивів, якщо вони здійснюються систематично або широко. Воєнні злочини охоплюють порушення законів та звичаїв війни, зокрема навмисні напади на цивільних, катування полонених, незаконне використання заборонених видів зброї. Злочин агресії пов'язаний із незаконним застосуванням сили державою проти суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалежності іншої держави.

Статут закріплює ***принцип компліментарності***. Це означає, що Міжнародний кримінальний суд не замінює національні суди, а діє лише тоді, коли держава не може або не хоче здійснювати належне розслідування та покарання винних. Таким чином, відповідальність за переслідування злочинців насамперед покладається на самі держави, а вже потім як запобіжних механізм використовується цей судовий орган.

Важливим є й питання ***персональної відповідальності***. Римський статут передбачає, що міжнародна кримінальна відповідальність настає для фізичних осіб незалежно від їхнього офіційного становища. Навіть глави держав та урядів, військові командири чи інші посадові особи не мають імунітету перед Міжнародним кримінальним судом у випадку вчинення тяжких злочинів.

Для ефективної роботи суду створено систему співпраці з державами-учасниками. Вони зобов'язані арештовувати підозрюваних, передавати їх до суду, надавати докази та забезпечувати виконання вироків. Організаційно суд складається з чотирьох органів: Президії, Судових палат, Офісу прокурора та Секретаріату.

Посилання на Римський статут Міжнародного кримінального суду на офіційному веб-порталі Верховної Ради України:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

Римський статут має особливе значення для України. Хоча наша держава підписала його у 2000 році, процес ратифікації ще триває. Водночас Україна двома заявами 2014 та 2015 років визнала юрисдикцію Міжнародного кримінального суду щодо злочинів, вчинених на території України у зв'язку з агресією росії. Це дозволило прокурору МКС проводити попередні розслідування, а згодом і відкривати повноцінні провадження щодо воєнних злочинів та злочинів проти людяності, вчинених у ході цієї війни.

Римський статут 1998 року є важливим інструментом у боротьбі з безкарністю за найтяжчі злочини. Він закріплює принципи міжнародної кримінальної відповідальності, гарантує захист прав жертв та слугує основою для притягнення винних до відповідальності. Його значення особливо велике для країн, які постраждали від воєнної агресії, оскільки він відкриває можливість розслідувати та карати злочини, що виходять за межі національної юрисдикції.